

«Στοιχεία της Ψυχολογίας παιδιού και εφήβου»

Εγχειρίδιο αναφοράς:

Ιωάννη Κογκούλη

ΚΑΤΗΧΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ

Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2005⁴,

σσ. 91–92, 299–301, σελ. 299–301, 304–307, 315–317, 319–321, 323–325, 333–337

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Γ' ΕΞΑΜΗΝΟ

ΙΕΡΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΕΑΑ

ΣΥΝΔΙΔΑΣΚΩΝ: π. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

2024-2025

ΜΕΡΟΣ Α΄

**Η ΚΑΤΗΧΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ
ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΚΛΑΔΟΣ
ΟΙ ΣΤΑΘΜΟΙ ΣΤΗΝ ΚΑΤΗΧΗΤΙΚΗ ΚΑΙ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ
ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΘΟΔΟΙ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

**Η ΚΑΤΗΧΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ
ΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΚΛΑΔΟΣ ΚΑΙ Ο ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΟΣ
ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΑΥΤΟΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΣ**

ΣΗΜΕΙΟ 5γ (σελ. 91–92)

5. Κατήχηση, Χριστιανική αγωγή και οι βασικότερες ανθρωπιστικές επιστήμες

γ) Κατήχηση, Χριστιανική αγωγή και Ψυχολογία

Σημαντική η συμβολή Ψυχολογίας παιδιού και εφήβου στην Κατηχητική: εκπαιδευτική προσπάθεια χωρίς αποτέλεσμα άνευ γνώσης της

Γενική ψυχολογία: Πορίσματα για λειτουργία αντίληψης, μνήμης, συναισθήματος, φαντασίας κλπ: άμεση σχέση με αγωγή, σημαντική βοήθεια στο παιδαγωγικό έργο, ειδικότερα στην Κατηχητική διακονία

Εξελικτική ψυχολογία: Έρευνα μεταβολών ψυχικής ζωής: είδος και φύση μεταβολών, παράγοντες δημιουργίας τους, περιγραφή και ερμηνεία ανθρώπινης εξέλιξης

Διάφορα μοντέλα (κατά την έρευνα βαθμίδων ψυχολογικής ανάπτυξης): Βασική δυσκολία η περιπλοκότητα φαινομένου ανάπτυξης ανθρώπου (εξάρτηση από σχετική ωρίμανση και ψυχοπνευματικές εμπειρίες)

Έρευνα αρκετά δύσκολη: Όσο μικρότερη ηλικία τόσο πιο εύκολη η έρευνα εξέλιξης. Περισσότερες δυσκολίες στην εφηβεία, ο ενήλικος παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες

Ψυχολογία μάθησης: Φωτίζει διαδικασίες μάθησης με σκοπό εμπλουτισμό γνώσεων, εμπειριών, απόκτηση τρόπων συμπεριφοράς > διαμόρφωση προσωπικότητας σύμφωνα με απαιτήσεις περιβάλλοντος

Επίτευξη αυτού του στόχου: αναγκαίες δραστηριότητες παιδαγωγού ώστε ο κατηχούμενος να οικειωθεί μέσα από διαδικασίες μάθησης τις γνώσεις, ικανότητες και δεξιότητες που θα συμβάλλουν στην ομαλή ένταξή του στο κοινωνικό σύνολο

Ψυχολογία του βάθους: Ορμές που ενδιαφέρουν από παιδαγωγική άποψη

Η αγωγή αρχίζει από τις ορμές και επιθυμίες. Ανάγκες συχνά προκαλούνται από ορμές σε διαφόρους περιόδους ζωής που βρίσκονται σε αντίθεση με τις απαιτήσεις πραγματικότητας, που ζητά προσαρμογές σε συγκεκριμένες καταστάσεις

Με βάση τα ανωτέρω: Η Κατηχητική διερευνά νοοτροπία παιδιών, κυρίως εφήβων, αλλά και ενηλίκων, σε ό,τι αφορά την τοποθέτησή τους απέναντι στη διδασκαλία Εκκλησίας, στις ηθικές αντιλήψεις, τη δίψα για ελευθερία, είδος συμμετοχής στα κοινωνικά δρώμενα, φιληδονία κλπ

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΚΑΤΗΧΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΑΞΗ ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ Ο ΕΦΗΒΟΣ ΩΣ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΚΑΤΗΧΗΣΗΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

ΣΗΜΕΙΑ 2, 3 (σελ. 299–301, 304–307, 315–317, 319–321,
323–325, 333–337)

Στοιχεία της Ψυχολογίας παιδιού και εφήβου
Μέρος Β΄
Κεφάλαιο Β΄

Εισαγωγικά: σελ. 291–293

Το παιδί/έφηβος καλλιεργεί ήθος ενός του κοινοτικού περιβάλλοντος της ενορίας ως πρόσωπο

Πορεία καλλιέργειας ήθους ακολουθεί πορεία τελείωσης ανθρώπου. Η τελευταία εξαρτάται από ηλικία, πνευματική πρόοδο που παρουσιάζει

π. Ιωάννης Ρωμανίδης: Τέλειος χριστιανός δεν γίνεται κανείς μέσω συναισθηματικής απόφασης περί πίστης και συμμόρφωσης σε κάποια γενική ιδέα αγάπης (Προτεστάντες). Απαιτείται άσκηση και δοκιμασία

Θρησκευτική ζωή παιδιών/εφήβων: όχι πολλές εμπειρικές μελέτες, οι περισσότερες: θρησκευτικό φαινόμενο όχι αποτέλεσμα εξωτερικών επιδράσεων, ανθρώπινο φαινόμενο. Συστατικό ανθρώπινης ύπαρξης (έμφυτη ορμή για άπειρο, αιώνιο)

Παιδιά/έφηβοι: διαφορετικός τρόπος σκέψης, κατανόησης θρησκείας (αυτόνομος τρόπος) σε σχέση με ενήλικες

Υπάρχει όμως θρησκευτικότητα παιδιών/εφήβων (παρά τις διαφορές με ενήλικες), **ως κάτι συμφυές με τον αναπτυσσόμενο άνθρωπο**

Στην προσέγγιση θέματος ενδιαφέρον έχουν οι απόψεις δύο βασικών κλάδων Ψυχολογίας: Ψυχολογία βάρους και Γνωστική ψυχολογία (J. Piaget και συνεργάτες του)

Στοιχεία της Ψυχολογίας παιδιού και εφήβου
Μέρος Β΄
Κεφάλαιο Β΄

2. Η Ψυχολογία του βάθους και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου – οι θέσεις των βασικών εκπροσώπων

α) Οι απόψεις του S. Freud για τη θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου

Δύο βασικά λάθη:

Πρώτο: αποκλειστικότητα γενετήσιου ενστίκτου και απώθηση γενετήσιας επιθυμίας στο ασυνείδητο: αιτία όλων των νευρώσεων

Δεύτερο: Θρησκεία = «νεύρωση ανθρωπότητας» (ιδιαίτερα ο Χριστιανισμός)

Πηγή θρησκευτικότητας: αδυναμία ανθρώπου αντιμετώπισης εξωτερικών δυνάμεων > εικόνα Θεού: απειλητικός, τιμωρός και παντοδύναμος πατέρας παιδικής ηλικίας

«Λαχτάρα για τον πατέρα»: σημαντικός ρόλος στη θρησκευτικότητα ενήλικα

Ο Freud διατήρησε κριτική στάση έναντι θρησκείας (περισσότερο παθολογικό φαινόμενο παιδικής εξάρτησης που δεν έχει παραμεριστεί) > δεν ενδιαφέρθηκε για θρησκευτική εξέλιξη ατόμου, ως μελέτη πορείας της στη διάρκεια ζωής του

1. Οι βασικές έννοιες στην Ψυχολογία του S. Freud

Διάκριση συνειδητού, ασυνειδήτου, θεωρία ορμών, πρόβλημα καταπίεσης, διάκριση διαδοχικών σταδίων και συγκρούσεων, σχηματισμός ψυχικών δομών

Πολλές συμπεριφορές δεν μπορούν να εξηγηθούν με συνειδητά κίνητρα, υπάρχουν και τα «ασυνείδητα»

Η διατήρησή τους μακριά από το συνειδητό: «καταπίεση» αυτών των κινήτρων, επιθυμιών κλπ.

Ενέργειες ασυνειδήτου (υποσυνειδήτου) επιδρούν στο συνειδητό

Ορμή (συχνή χρήση όρου στη ψυχολογία βάθους): «έλξη» μεταπτωτικού ανθρώπου προς τον έμψυχο και άψυχο κόσμο

2. Η Ψυχολογία του βάρους και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου – οι θέσεις των βασικών εκπροσώπων

α) Οι απόψεις του S. Freud για τη θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου

1. Οι βασικές έννοιες στην Ψυχολογία του S. Freud

Οι ορμές (ενδοσωματικές πηγές ερεθισμάτων) διακρίνονται με βάση τη σωματική πηγή και τον στόχο τους

Πηγή της ορμής: διεγερτικό συμβάν σε κάποιο όργανο, στόχος της: η άρση του σχετικού οργανικού ερεθίσματος

Κυριότερη ορμή: γενετήσια, «λίμπιντο» (σεξουαλική), καθορίζει φάσεις ανάπτυξης παιδιού (στοματική, πρωκτική, φαλλική, λανθάνουσας σεξουαλικότητας, ετερόφυλης σεξουαλικότητας)

Ο Freud τη διέκρινε σε «λίμπιντο» που κατευθύνεται στα αντικείμενα των ορμών και σε αυτή που επενδύεται στον εαυτό, «ναρκισσιστική λίμπιντο»

2. Η διαδικασία των βασικών ψυχικών δομών κατά τον S. Freud

Κατά την πορεία παιδικής ηλικίας στη διαδικασία βασικών ψυχικών δομών σημαντικό ρόλο διαδραματίζει το *υπερεγώ*, το *εγώ* και το *αυτό*

Συγκεκριμένα:

1. *Υπερεγώ*: εσωτερίκευση ηθικών προσταγών, απαγορεύσεων, συμπίπτει χρονικά με τη φαλλική φάση
2. *Αυτό*: δεδομένο στο παιδί από τη φύση τη στιγμή γέννησης: αποτελείται από ορμές και ανάγκες χωρίς μεσολάβηση εξωτερικού κόσμου
3. *Εγώ*: σχηματίζεται βαθμιαία με το ψυχικό και φυσικό περιβάλλον, αποτελεί σύνολο ρεαλιστικών κανόνων για ικανοποίηση αναγκών και επιθυμιών

Το *υπερεγώ* τιμωρεί το *εγώ* για παρεκτροπές, προκαλεί ενοχή, ντροπή, απώλεια αυτοεκτίμησης

Απαγορεύσεις από βρεφική ζωή, κανόνες, δεν αφήνουν να εκδηλωθεί όπως θέλει ο ίδιος ο άνθρωπος

Παρόλη την αντίδραση το παιδί αισθάνεται ανάγκη υποταγής για να κερδίσει αγάπη (λ. χ. γονέων) και να αποφεύγει αντιδράσεις τους

2. Η Ψυχολογία του βάρους και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου – οι θέσεις των βασικών εκπροσώπων

α) Οι απόψεις του S. Freud για τη θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου

2. Η διαδικασία των βασικών ψυχικών δομών κατά τον S. Freud

Φαλλικό στάδιο (4^ο έτος): το παιδί διακατέχεται από ενστικτώδη ορμή για αιμομικτική σεξουαλική ένωση με γονέα αντίθετου φύλου

Άγχος για τιμωρία λόγω αντιζήλων επιθυμιών: οιδιπόδειο σύμπλεγμα και σύμπλεγμα Ηλέκτρας με διαδικασία ταύτισης

Το παιδί ταυτιζόμενο με γονέα, ενσωματώνει σύνολο συμπεριφορών του, επομένως και ηθικών κανόνων του, έμμεσα προσπαθεί να ικανοποιήσει αιμομικτικές του διαθέσεις

«Υπερεγώ»: εσωτερικοποιημένος γονέας = συνείδηση

Νεοφροϋδιστές: η ταύτιση απόρροια φόβου παιδιού μήπως χάσει αγάπη με πρόσωπα του περιβάλλοντός του

3. Η ανάδειξη της εικόνας του Θεού στο παιδί κατά τον S. Freud

Ενοχή: νεότερες ψυχαναλυτικές απόψεις: σύνθετο συναίσθημα, προκαλείται όταν ο άνθρωπος διαπράττει ηθικά απαράδεκτη πράξη

Απαραίτητες οι γνωστικές προϋποθέσεις

Ενοχή όχι το μοναδικό κίνητρο ηθικής συμπεριφοράς, ηθικής ανάπτυξης ανθρώπου

Η τελευταία: όχι μονόπλευρη επίδραση ωρίμων στο παιδί, αλλά αλληλεπίδραση

Freud: Διαμόρφωση ηθικότητας ξεκινά 5^ο – 6^ο έτος με δόμηση ηθικότητας και σταθεροποίηση στο μέσο παιδικής ηλικίας (7^ο – 8^ο έτος)

Θρησκευτικότητα: αντίθετη άποψη για έναρξή της, άλλοι δέχονται ύπαρξή της και στον προοιδιπόδεια φάση:

2. Η Ψυχολογία του βάρους και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου – οι θέσεις των βασικών εκπροσώπων

α) Οι απόψεις του S. Freud για τη θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου

3. Η ανάδειξη της εικόνας του Θεού στο παιδί κατά τον S. Freud

Το νεογέννητο βιώνει ενότητα συμβίωσης με μητέρα, παρόλο τον φυσιολογικό χωρισμό με γέννηση >>

Δεν αισθάνεται εαυτό του ως κάτι διαφορετικό από τη μητέρα του, δεν έχει επέλθει η διαφοροποίηση εγώ από το εσύ

Ικανοποιήσεις και απογοητεύσεις νεογέννητου στη σχέση με μητέρα: βιώνει αδυναμία του

Αίσθημα ασφάλειας και εξάρτησης από αυτή

Διαμόρφωση ιδεατής εικόνας για αυτήν, παντοδύναμη

Εξάρτησή του = συμμετοχή στην παντοδυναμία της > Πηγή θρησκευτικότητας νεογέννητου

Στη συνέχεια: παρουσία πατέρα και η βίωση του ηγετικού του ρόλου δίνει νέα διάσταση στην ανάπτυξη θρησκευτικότητας στο παιδί

> Παρουσία εικόνας Θεού ως αναδυόμενη από εικόνα πατέρα

Ο πατέρας γνωρίζει τα πάντα όπως ο Θεός

➤ Με βάση αυτά ο Freud υποστήριξε: στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα συναντιούνται οι αρχές θρησκείας, ηθικότητας, της κοινωνίας και της τέχνης

Θεωρεί τη θρησκευτικότητα μία κεκαλυμμένη εξιδανίκευση της γενετήσιας επιθυμίας, που έχει απωθηθεί

Εξηγείται έτσι γιατί αντιμετώπιζε τη θρησκεία περισσότερο ως παθολογικό φαινόμενο της παιδικής εξάρτησης: η πίστη στον Θεό με την έννοια του ανωτέρου πατέρα μπορεί να αναζητηθεί στον απειλητικό και τιμωρό πατέρα της παιδικής ηλικίας

Στοιχεία της Ψυχολογίας παιδιού και εφήβου

Μέρος Β´

Κεφάλαιο Β´

2. Η Ψυχολογία του βάθους και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου – οι θέσεις των βασικών εκπροσώπων

β) Ο C. Jung και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου

Ψυχίατρος, καθηγητής στα Πανεπιστήμια Ζυρίχης, Βασιλείας, αντίπαλος του Freud: η θρησκευτικότητα εμφωλεύει στα βάθη του ασυνειδήτου, ανήκει στα αρχέτυπα

Απόψεις του: «Η εκθρόνιση του Θεού αποτελεί ύβρη κατά του ανθρώπου»

«Η θρησκευτικότητα είναι η ισχυρότατη και η αρχικότατη από κάθε άλλη ενέργεια»

«Οι ιδέες του ηθικού νόμου και της θεότητας ανήκουν στα ανεκρίζωτα συστατικά στοιχεία της ανθρώπινης ψυχής. Οφείλω να επαναλαμβάνω πάντοτε ότι ούτε ο ηθικός νόμος ούτε η έννοια του Θεού, ούτε οιαδήποτε θρησκεία ενέσκηψε στον άνθρωπο από εξωτερικούς παράγοντες, αλλά ο άνθρωπος τα έχει όλα αυτά από την αρχή μέσα του»

γ) Ο E. Fromm και η θρησκευτική και ηθική εξέλιξη του ανθρώπου

Γερμανός φιλόσοφος, ψυχαναλυτής (1900–1980)

Διαπροσωπική θεωρία ψυχανάλυσης (μαζί με Karen Horney, Wilhelm Reich)

Μαθητής του Freud: περισσότερο ενδιαφέρον για σχέση μεταξύ ατόμου και κοινωνίας: η ατομική ψυχολογία περισσότερο παρακλάδι της κοινωνικής ψυχολογίας

Όχι παραγνώριση ατομικού ψυχισμού: ωστόσο, δυναμικός παράγοντας ιστορικής εξέλιξης ο κοινωνικός ψυχισμός, ο «κοινωνικός χαρακτήρας»

Επίκριση Freud: υπογράμμιση βιολογικών εξαρτήσεων και αμεταβλήτου ανθρώπινης φύσης > όχι ορθή ερμηνεία ιστορικών, κοινωνικών φαινομένων

Υπέρμαχος ανθρωπιστικής ηθικής, που εντάσσεται στις λειτουργικές θεωρίες ή αξιολογική ηθική, ασχολήθηκε με θέμα ηθικής στη σύγχρονη κοινωνία, διατύπωση έντονων ανησυχιών του για πορεία ανθρωπότητας

5. Πίστη και αμφιβολία κατά τον Ε. Fromm

Σημαντικό κεφάλαιο ηθικής Fromm

Ορισμός: βασική στάση προσώπου, γνώρισμα χαρακτήρα, διαποτίζει όλες τις εμπειρίες, δίνει δυνατότητα αντιμετώπισης πραγματικότητας χωρίς αυταπάτες

Θρησκευτική πίστη μπορεί να είναι είτε λογική είτε παράλογη

Θετικό στοιχείο χριστιανικής πίστης: δύναμη ανθρώπου να αγαπάει την ομοιότητά του με τον Θεό, να καλλιεργεί στάση λογικής πίστης στο θρησκευτικό συμβολισμό

Διαπροσωπικές σχέσεις ανθρώπου: σύγκρουση δύο ετερόκλητων ηθικών δυνάμεων: *παραγωγικότητα* (εκφράζει την παρόρμηση για ζωή) και την *καταστροφικότητα* (αποτέλεσμα «μη βιωμένης ζωής»), εκφράζει ανικανότητα και κακία

6. Παραγωγικότητα και καταστροφικότητα κατά τον Ε. Fromm

Ο άνθρωπος δεν είναι κακός, γίνεται, εφόσον απουσιάσουν οι κατάλληλες συνθήκες για ανάπτυξή του

Καταστροφικότητα: δευτερεύουσα δυνατότητα ανθρώπου, εκδηλώνεται μόνο όταν αποτύχει να εκφραστεί παραγωγικά

Με βάση τα παραπάνω: Στόχος ηθικής: όχι η καταστολή ή η απώθηση της κακίας, αλλά η παραγωγική (δημιουργική) χρήση εμφύτων στον άνθρωπο πρωτευουσών δυνατοτήτων του

2. Η Ψυχολογία του βάθους και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου – οι θέσεις των βασικών εκπροσώπων

γ) Ο E. Fromm και η θρησκευτική και ηθική εξέλιξη του ανθρώπου

6. Παραγωγικότητα και καταστροφικότητα κατά τον E. Fromm

Εάν στόχος κοινωνίας ο ενάρετος άνθρωπος: ανάγκη η δημιουργία κατάλληλων συνθηκών και η εξασφάλιση πολιτικών και κοινωνικών δράσεων, εντός των οποίων θα αναπτυχθεί η υγιής προσωπικότητα κάθε ανθρώπου

Η ανάπτυξη κάθε ανθρώπου πρέπει να είναι ο στόχος όλων

8. Οι θέσεις του E. Fromm για την ηθική και την προσωπικότητα

Προσωπικότητα: προσδιορίζεται από τη δομή του «χαρακτήρα» και το «ταπεραμέντο»

Ο «χαρακτήρας» καθορίζεται από τους τρόπους με τους οποίους ικανοποιούνται οι βιολογικές και κοινωνικές ανάγκες κατά τη συνάντηση με τους άλλους

«Ταπεραμέντο»: περιλαμβάνει τα κληρονομούμενα ατομικά ψυχικά χαρακτηριστικά

>> Προσωπικότητα: άθροισμα επίκτητων και κληρονομικών ψυχικών χαρακτηριστικών. Διαφορές στη δομή του «χαρακτήρα» αποτελούν το πραγματικό πρόβλημα της ηθικής

δ) Ο E. Erikson και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου

Κύριος συντελεστής στην καθιέρωση δύο βασικών εννοιών:

- «**Βασική εμπιστοσύνη**», «**ταυτότητα**»

Στάδια εξέλιξης ατόμου: ένταξη σε ένα ολοκληρωμένο σχήμα «κύκλος ζωής», που το άτομο θα ακολουθήσει σε μία προκαθορισμένη εξελικτική σειρά

Αν η σειρά δεν ολοκληρωθεί: παθολογικές συνέπειες.

2. Η Ψυχολογία του βάθους και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου – οι θέσεις των βασικών εκπροσώπων
δ) Ο Ε. Erikson και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου

Στάδια (μπορεί να αντιστοιχούν σε διαφορετικές ηλικίες)

1. Βρεφική ηλικία: εμπιστοσύνη-δυσπιστία
2. Πρώιμη παιδική ηλικία: αυτονομία-ντροπαλότητα
3. Προσχολική ηλικία: πρωτοβουλία-ενοχές
4. Σχολική ηλικία: δημιουργικότητα-αισθήματα κατωτερότητας
5. Εφηβική ηλικία: ταυτότητα-σύγχυση
6. Ενηλικίωση: συντροφικότητα-απομόνωση
7. Ώριμη ηλικία: παραγωγικότητα-στασιμότητα
8. Μεγάλη ηλικία: πληρότητα-απελπισία

Καθορισμός κάθε σταδίου από δύο έννοιες (πόλοι), μεταξύ των οποίων το άτομο προσπαθεί να βρει την καλύτερη τοποθέτηση

Σε άλλες περιπτώσεις συντροφικότητα, σε άλλες τάσεις απομόνωσης. Η σειρά σταδίων όχι μόνο χρονική, αλλά κυρίως εξελικτική

Το άτομο στην αρχή πρέπει να βρεθεί στον αντίστοιχο άξονα και στη συνέχεια να επιλέξει τη θέση του σε αυτόν: η επιλογή συνδέεται με προσωπική κρίση ατόμου, που για να εκδηλωθεί πρέπει να έχουν επιλυθεί οι προηγούμενες

Μη επίλυση μίας κρίσης στα φυσιολογικά χρονικά όρια: αιτία ψυχικής καθυστέρησης

Πρωταρχική πηγή θρησκευτικότητας: **βασική εμπιστοσύνη**: δεν υπόκειται σε επιφυλάξεις και αποδείξεις. Μοιάζει με εμπιστοσύνη μικρού παιδιού στους γονείς του

Η θρησκεία προσφέρει δυνατότητες παραμέρισης φόβων και αμφιβολιών έναντι ζωής.

Σημαντικός παράγοντας θρησκευτικότητας: ανάμνηση «χαμένου παραδείσου» παιδικής ηλικίας

Σε αντίθεση με Freud, δεν θεωρεί θρησκεία παθολογικό γεγονός παιδικής ηλικίας, αλλά δέχεται δυνατότητα εξέλιξης θρησκευτικότητας στα διαδοχικά στάδια. Ιδιαίτερη σημασία διαδραματίζει η εφηβική ηλικία

ε) Ο Η. Kohut και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου

Νέα ώθηση στην ψυχαναλυτική θρησκευτική ψυχολογία με έρευνα θεωρίας ναρκισσισμού και επιθυμία διατύπωσης νέας θεωρίας ανάπτυξης ατόμου στις δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες,

ενός νέου προτύπου κοινωνικοποίησής του, που να μην στηρίζεται στην οιδιπόδεια προβληματική, αλλά στη δυνατότητα προσέγγισης και ενσωμάτωσης που έχει ρίζες στην πρώιμη παιδική ηλικία

Το πρότυπο αυτό έχει αμφισβητηθεί. Όμως ο ναρκισσισμός προσφέρει στοιχεία στην ψυχολογία της θρησκευτικότητας

Ναρκισσισμός: αρχαίος ελληνικός μύθος Ναρκίσσου (καθρεπτισμός στο νερό, έρωτας εαυτού > ανίκανος να αγαπήσει άλλους). Ταύτιση εγώ με επιθυμίες του. Ναρκισσισμός: καθοδήγηση σε σωστότερο δρόμο χωρίς εξαφάνιση

Για να υπάρξει εγώ πρέπει πρώτα να διαμορφωθεί: με εξωτερικές επιδράσεις και ικανοποίηση αναγκών παιδιού μέσω προσώπων φροντίδας

Όχι ικανοποίηση όλων των αναγκών: ανάγκη συμβιβασμού με ματαιώσεις και αναβολές. Ωστόσο: Αρνητικές εμπειρίες δεν οδηγούν στη συνειδητοποίηση πραγματικότητας. Οικοδόμηση φανταστικής εικόνας από το παιδί για αντιστάθμιση έλλειψης πληρότητας πραγματικού κόσμου

Ανάγκη χαλιναγώγησης αυτής της διαδικασίας μέσα από την αγωγή: Αποτελεσματικότερος τρόπος: συνδυασμός άρνησης και αγάπης >> Ναρκισσιστικές τάσεις στρέφονται σε θετικότερες κατευθύνσεις, συμβάλλουν στην ανάπτυξη ικανοτήτων (εργατικότητα, δημιουργικότητα, συναισθηματισμός κ.ο.κ.)

2. Η Ψυχολογία του βάθους και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου – οι θέσεις των βασικών εκπροσώπων

ε) Ο Η. Kohut και η θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου

Θρησκευτική διάσταση: σκοπός αγωγής που είναι να βοηθήσει το παιδί στην αναγνώριση πεπερασμένου χαρακτήρα ζωής, όπως το διαπιστώνουμε στο στάδιο της «πληρότητας» του Erikson

3. Η Γνωστική Ψυχολογία και η ηθική και θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου

Ψυχανάλυση: συγκεντρώνει προσοχή στις ψυχικές κυρίως διαδικασίες, αγνοώντας τις νοητικές

Γνωστική ψυχολογία: μετατόπιση κέντρου βάρους στην εξέλιξη τρόπου αντίληψης και κατανόησης κόσμου από το παιδί

Ελάχιστο ενδιαφέρον για ρόλο κοινωνικών σχέσεων και συναισθηματικών διαδικασιών. Τεράστια προσφορά στην κατανόηση τρόπου λειτουργίας ανθρώπινου πνεύματος

α) Ο J. Piaget και η ηθική εξέλιξη του ανθρώπου

J. Piaget: Κύριος εκπρόσωπος Γνωστικής Ψυχολογίας: προσπάθεια καθορισμού κριτηρίων που χρησιμοποιεί το παιδί σε κάθε ηλικία για να κρίνει ηθικότητα μίας πράξης

Εξέταση είδους ηθικότητας παιδιού σε κάθε ηλικία, είδους κριτηρίων στις εκτιμήσεις του για ηθικότητα πράξεων

3. Ο J. Piaget και οι βαθμίδες ηθικής κρίσης

Μελέτη αντίληψης κανόνων ομαδικού παιχνιδιού, ηθικών κανόνων γονέων, τρόπου ανάπτυξης ηθικών εννοιών >> διάκριση τριών βαθμίδων **ηθικής κρίσης** στο παιδί:

Απλός ηθικός ρεαλισμός, ετερόνομη ηθική, αυτόνομη ηθική

1. Στάδιο του *απλού ηθικού ρεαλισμού*: η ηθική κρίση υπακούει στις εντολές, απαγορεύσεις ώριμων (γονέων). Ηθικό: ό,τι επιτρέπεται και κακό ό,τι απαγορεύεται >> Λ. χ. δεν επιτρέπεται να κλέβεις, αλλιώς τιμωρία. Αν δεν υπήρχε τιμωρία, θα έκλεβε

2. Στάδιο *ετερόνομης ηθικής*: έναρξη ενδιαφέροντος για τήρηση κανόνων, παρότι επιβάλλονται από ενηλίκους, δεν μπορούν να αλλαχτούν ή να τροποποιηθούν >> Δεν επιτρέπεται η κλοπή, επειδή το απαγορεύει ο πατέρας

3. Η Γνωστική Ψυχολογία και η ηθική και θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου

α) Ο J. Piaget και η ηθική εξέλιξη του ανθρώπου

3. Ο J. Piaget και οι βαθμίδες ηθικής κρίσης

3. Στάδιο *αυτόνομης ηθικής*: έναρξη αναγνώρισης υποκειμενικής διαφοράς καλού και κακού. >> Αποφυγή κλοπής λόγω καταστροφής ύπαρξης ατομικών αγαθών, κατάργησης οικειότητας με άλλους

Στην ηθική αυτή ανάπτυξη δεν εξετάζονται τόσο οι κανόνες που γνωρίζει το άτομο, αλλά το είδος ηθικότητας που παρουσιάζει σε κάθε ηλικία, επίσης είδος κριτηρίων για χαρακτηρισμό πράξης ως ηθικής ή όχι

Ηθική ανάπτυξη: διαδικασία **νοητικής ωρίμανσης**, συμβάλλει το περιβάλλον: βοηθά στη δημιουργία τάσεων και ροπών.

β) Ο L. Kohlberg και η ηθική εξέλιξη του ανθρώπου

Ο Kohlberg διευκρίνισε περισσότερο απόψεις Piaget για ανάπτυξη ηθικότητας

Ακόλουθες **βαθμίδες ηθικής ανάπτυξης** κατά τον Kohlberg:

I. Προσυμβατική ηθική (προσχολική ηλικία)

1. Στάδιο *ετερόνομης ηθικής*, εστιασμένης στην τιμωρία και υπακοή

Ρύθμιση ηθικής συμπεριφοράς από άλλους >> κρίση ηθικότητας πράξης με βάση αμοιβή ή ποινή

2. Στάδιο *ηθικής ατομισμού* της συνειδητοποίησης των σκοπών και των ανταλλαγών

Ωφελιμιστική αντιμετώπιση πράξεων >> ηθικό = όταν προκαλεί ευχάριστα αποτελέσματα. Τήρηση κανόνων με προοπτική ανταπόδοσης

II. Συμβατική ηθική (σχολική ηλικία)

3. Στάδιο *αμοιβαίων προσδοκιών*, σχέσεων και διαπροσωπικών συμφωνιών

Ρύθμιση ενεργειών με βάση το πώς αισθάνονται οι άλλοι.

Βίωση συναισθηματικής κατάστασης άλλων: ταύτιση ηθικών ενεργειών με εκπλήρωση υποχρεώσεων

4. Στάδιο κοινωνικού συστήματος και «συνείδησης» (ηθική της «έννομης τάξης»)

Ταύτιση ηθικού με ό,τι προβλέπει ο νόμος, η τήρησή του σημαντικότερη από τις ανάγκες των ανθρώπων

Ισχύς νόμου: γενική, μέσο επίλυσης διαπροσωπικών διαφορών

III. Μετασυμβατική ηθική (εφηβική ηλικία)

5. Στάδιο κοινωνικών σχέσεων: κοινωνικής χρησιμότητας, ταυτόχρονα: στάδιο ατομικού δικαίου

Ανήκουμε όλοι σε οργανωμένο σύστημα: υπακοή στους νόμους, έχουν θεσπιστεί κατόπιν συμφωνίας >> πρέπει να είναι σεβαστοί, ακόμη και όταν φαίνονται άδικοι

Αντίληψη ηθικής ως προσπάθεια προστασίας ατομικών δικαιωμάτων: επιτυγχάνεται με διατήρηση σταθερότητας και ισορροπίας στο κοινωνικό σύνολο

6. Στάδιο γενικών ηθικών αρχών

Προσανατολισμός νέου στις εσωτερικευμένες πανανθρώπινες αξίες και προσωπική ηθική συνείδηση

Ηθική όχι πάντα σύμφωνη με νόμους κοινωνίας. Ελάχιστοι άνθρωποι φτάνουν σε αυτό το στάδιο

Πέρασμα από κάθε στάδιο στο επόμενο με εξελικτικές διαδικασίες >> η ιεραρχική σειρά δεν μπορεί να αντιστραφεί. Ηθική κρίση κάθε σταδίου «ανώτερη» ή «καλύτερη» από την του προηγούμενου

Επίδραση κοινωνικών και πολιτικών παραμέτρων στην εξέλιξη, βοηθούν στην επιτάχυνση ή επιβράδυνσή της. Ηθική κρίση ατόμου όχι ανεξάρτητα από εμπειρίες με άλλους

Θρησκεία: περιεχόμενο ηθικών κανόνων της πέρα από την ηθική κρίση

δ) Ο R. Goldmann και η θρησκευτική εξέλιξη του παιδιού και του εφήβου

Προσπάθεια απόδειξης ότι τα εξελικτικά στάδια του Piaget ισχύουν για την κατανόηση της Βίβλου

Για τα **θρησκευτικά χαρακτηριστικά** διαφόρων σταδίων παιδικής και εφηβικής ηλικίας παρατήρησε τα ακόλουθα:

1. Πρώιμη παιδική ηλικία

Απόδοση θεϊκών ιδιοτήτων στους γονείς

Σιγά σιγά: αναγνώριση περιορισμένων δυνάμεων γονέων

Όχι έκπληξη για το ότι ο Θεός γίνεται ευχάριστα αποδεκτός από τα παιδιά ως μία πατρική μορφή, σύμβολο ανδρικής δύναμης

Φαντασία Θεού με ανθρώπινη μορφή, προσευχή σε αυτόν σαν σε άνθρωπο

Αγία Γραφή = μαγικό βιβλίο, γράφτηκε από τον Θεό ή κάποιον άνθρωπο

2. Μέση παιδική ηλικία

Συνέχιση ύπαρξη εικόνας Θεού με γονεϊκά χαρακτηριστικά

Ανθρώπινη μορφή Θεού

Θρησκευτικές ιδέες με υλιστική και φυσική έκφραση

Δυσκολία στη μεταφορική χρήση λέξεων, αντίληψή τους κατά γράμμα από τα παιδιά

Μυθικά χαρακτηριστικά στις δυνάμεις του Θεού

Ο Θεός εκδικητικός για τους κακούς (φανέρωση δύναμης και θυμού)

Συχνή σύγχυση μεταξύ Ιησού και Θεού Πατέρα

Αγία Γραφή = βιβλίο γραμμένο ή υπαγορευμένο από τον Θεό

Όχι αντίληψη του κακού, τα παιδιά γνωρίζουν πότε είναι άτακτα, όμως αδυναμία σύνδεσης συμπεριφοράς τους με κλέφτες, δολοφόνους (κακοί άνθρωποι)

Αύξηση προσευχών σε αριθμό και ποικιλία, φανερώνουν εγωκεντρικές και υλιστικές επιθυμίες

3. Ωριμότερη παιδική ηλικία και προεφηβεία

Έναρξη εγκατάλειψης ανθρωπομορφικής εικόνας Θεού, παίρνει υπερφυσικό χαρακτήρα και όχι υπεράνθρωπο

Τα όρια της συγκεκριμένης σκέψης δεν αίρονται πριν τα 13 χρόνια

Ιστορίες Βίβλου: όχι ψεύτικες ή ανακριβείς

Προσπάθεια σύνδεσης βιβλικών γεγονότων με παρόν >> Αισθάνονται τον Θεό δραστήριο και ενεργητικό

Ο Θεός μακριά στον ουρανό, σύμβολο δύναμης και δόξας

Αλτρουιστικός χαρακτήρας προσευχών, το παιδί πιο ευαίσθητο, συναίσθηση αδυναμιών

Προσευχή να γίνει καλύτερο, για προστασία από κινδύνους

Ο Θεός ενδιαφέρεται περισσότερο για εκδίκηση παρά για αγάπη

Όχι εμβάθυνση στην αποστολή του Ιησού και στα μηνύματά Του

4. Εφηβεία

Ηλικία 13 ετών: αλλαγή στη σκέψη. Προτάσεις για θρησκεία, βιβλικές ιστορίες κοιτάζονται με λιγότερο συγκεκριμένους όρους >> η γλώσσα της θρησκείας πιο κατανοητή

Κατανόηση Θεού με συμβολικούς, αφηρημένους όρους, ως κάτι αόρατο

Θεία επικοινωνία όχι με φωνή, αλλά κάτι πνευματικό, εσωτερικό, υποκειμενικό. Κατανόηση Βίβλου όχι κατά γράμμα, κυριαρχεί η μεταφορική αλήθεια

Εφηβεία όχι περίοδος αυξημένης θρησκευτικής δραστηριότητας, όσο περίοδος αποφάσεων

ε) O F. Oser και ο P. Gmünder και η ηθική και θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου

Επεξεργασία θεωρίας θρησκευτικής ανάπτυξης σε συνάρτηση με θεωρία Kohlberg. Βασικό χαρακτηριστικό: διάκριση εξελικτικών βαθμίδων

Καθοριστικό στοιχείο για διάκριση βαθμίδων θρησκευτικής **κρίσης**: πρόβλημα συσχετισμού ελευθερίας Θεού με ελευθερία ανθρώπου

5 βαθμίδες:

1. Απόλυτη εξουσία και αυθεντικότητα μιας ανώτατης δύναμης (από μηχανής Θεός)
2. Επηρεασμός της ανώτερης δύναμης με προσευχή, τάματα κλπ. (δίνω και δίνεις)
3. Αυτονομία προσώπου με χωρισμό της ανώτερης δύναμης από το ανθρώπινο (δυϊσμός)
4. Αυτονομία προσώπου εντός ορίων: μέσα από την πρόσληψη προϋποθέσεων των ανθρωπίνων δυνατοτήτων από την ανώτερη δύναμη (προκαθορισμός, θεϊκό σχέδιο)
5. Επικοινωνία με ανώτερη ύπαρξη: αποτελεί το περιεχόμενο, νόημα ανθρωπίνης ελευθερίας (κοινωνία)

Οι Oser, Gmünder θέτουν και μία έκτη βαθμίδα: αναφέρεται στην αναγνώριση ανώτερης δύναμης ως απόλυτο νόημα, περιεχόμενο ανθρωπίνης ιστορίας και πραγματικότητας. Οι δύο πρώτες αντιστοιχούν στην προσυμβατική ηθική Kohlberg, δύο επόμενες στη συμβατική, τελευταίες στη μετασυμβατική

στ) Ο J. Fowler και η ανάπτυξη της θρησκευτικής πίστης

Ανάπτυξη θεωρίας Fowler στην Αμερική δεκαετίας 70 παράλληλα με θεωρία Oser, Gmünder

Βάση: ίδιο με αυτούς μοντέλο των εξελικτικών βαθμίδων. Αντικείμενο εμπειρικής έρευνας: η ίδια η πίστη

4. Η ανάπτυξη της πίστης κατά τον J. Fowler

Ο James W. Fowler (καθηγητής θεολογίας και ανθρώπινης ανάπτυξης, αναπτυξιακός θεολόγος, διευθυντής κέντρου Ηθικής στο Πανεπιστήμιο Emory) ερεύνησε τρόπο ανάπτυξης πίστης από νηπιακή ηλικία μέχρι το γήρας

Μέθοδος συνέντευξης για επαλήθευση βασικής υπόθεσης έρευνας: η πίστη ως καθολικό φαινόμενο δομείται στον άνθρωπο **κατά τρόπο εξελικτικό**

Προσπάθεια υπέρβασης διαχωρισμού νοητικού από συναισθηματικό παράγοντα, που υιοθετούν οι θεωρίες Piaget, Kohlberg

Πίστη = τρόπος/τρόποι δόμησης και προσδιορισμού (γνώσης) της πραγματικότητας σε σχέση με την ύψιστη υπερβατική πραγματικότητα και σε σχέση με τις οριακές καταστάσεις της ύπαρξης

Δεν είναι δυνατό να εξετασθεί ο τρόπος γνώσης (ή νοητικής λειτουργίας) εάν δεν ληφθεί υπόψιν, εκτός από τον νοητικό παράγοντα και η συναισθηματική διάσταση που εμπεριέχεται σ' αυτό που καλείται πίστη

Fowler: Πίστη = καθολικό και θεμελιώδες ανθρώπινο φαινόμενο

Οι άνθρωποι εκ γεννήσεως προικισμένοι με εγγενείς δυνατότητες για πίστη.

Ενεργοποιούνται ανάλογα με τον τρόπο ανατροφής

Μέσω πίστης: επικοινωνία, έκφραση, γνώση, συναναστροφή, φαντασία, κατανόηση και εφαρμογή ιδεών, τρόπων, καταστάσεων και συμπεριφορών που σχετίζονται με το παρελθόν, το παρόν και μέλλον της ύπαρξης

Στη διαδικασία αυτή συνυπολογισμός εκτός από την προσωπική και η εν γένει κοινωνική, πολιτιστική συμβίωση της ατομικής ύπαρξης

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η πίστη ωριμάζει, ολοκληρώνεται

Καθολικότητα πίστης: η πίστη ανεξάρτητη από το περιεχόμενό της: το φαινόμενο της πίστης εμφανίζεται μεταξύ πολλών θρησκειών

Διαφορά = διαφορετικό περιεχόμενο πίστης κάθε ομάδας, μοναδικότητα πίστης κάθε ατόμου

Η πίστη: υπόθεση σχέσης και συμφωνίας, στηρίζεται στα δεδομένα της **σύγχρονης ψυχολογίας ανάπτυξης** ανθρώπου

Την παρουσιάζει ως αλληλεπίδραση μεταξύ εαυτού και άλλων μελών οικογένειας, όσον αφορά την αγάπη, εμπιστοσύνη

Επένδυση ή αφοσίωση κάπου, επειδή το πρόσωπο/υποκείμενο προς το οποίο απευθύνονται έχει υπέρτατη αξία, υπόσχεται να ανταποδώσει αυτήν την αφοσίωση

Οι σχέσεις εμπιστοσύνης εμπλουτίζονται ή περιορίζονται σύμφωνα με τον βαθμό εμπιστοσύνης και πιστότητας, που επιδεικνύουμε απέναντι στα υπερβατικά κέντρα αξίας και δύναμης: Τριαδικές σχέσεις

Επιπλέον, πίστη = φαντασία, διαμορφώνει διαισθαντική εικόνα ενός απόλυτου περιβάλλοντος

Φανταζόμεθα με βάση τις εμπειρίες μας, καθώς ζούμε σε τριαδική σχέση (εαυτός, άλλος, υπερβατική πραγματικότητα)

Φαντασιακή διαδικασία: δυνατότητα να διαπερνά όλο το μηχανισμό της ανθρώπινης γνώσης

Το φαντασιακό συνθέτει εικόνες των απολύτων καταστάσεων της ύπαρξης

Απόλυτο περιβάλλον: πραγματικότητα με χαρακτήρα και μορφή

Σύνθεση εικόνας απόλυτου περιβάλλοντος με βάση προϋπάρχουσες εικόνες

Αμοιβαία σχέση μεταξύ φαντασιακού απόλυτου περιβάλλοντος και καθημερινής πραγματικότητας >> η φαντασιακή διάσταση πίστης είναι δυναμική και συνεχώς εξελισσόμενη

Σύμβολα, έννοιες: μέσα έκφρασης εικόνων μας για το «απόλυτο περιβάλλον»

Ιουδαϊκό, χριστιανικό σύμβολο της «Βασιλείας του Θεού» αφυπνίζει εικόνες απόλυτου περιβάλλοντος ως ενοποιητικής αρχής εν ονόματι της οποίας ο Θεός κυβερνά ως δημιουργός, δίκαιος κριτής και λυτρωτής-ελευθερωτής

Πίστη: πολύμορφη, πολυεδρική, αδύνατο να γίνει αντικείμενο διεξοδικής μελέτης: δύσκολα εξωτερικεύεται >> εμπόδιο για μια εξειδικευμένη επιστημονική έρευνα

Αύξηση δυσκολίας: ο άνθρωπος αναπόσπαστο μέρος της έννοιας πίστη

Θρησκείες: περιορισμένη ισχύ σε σχέση με το καθολικό φαινόμενο της πίστης

Μπροστά στο αδιέξοδο της αποδυνάμωσης της έννοιας πίστης από κάθε περιεχόμενο προτιμά τη χρήση της αγγλικής λέξης *faith* (πίστη) σε θέση ρήματος και όχι σε θέση ουσιαστικού, όπως συμβαίνει στην ελληνική, λατινική με τα ρήματα *πιστεύω* και *credo*: δηλώνουν ενεργητικό τρόπο ύπαρξης και εμπιστοσύνης ατόμου προς κάποιο άλλο

Ο Fowler χρησιμοποιεί τη λέξη πίστη με την έννοια ότι είναι μία δραστήρια (ενεργητική), εποικοδομητική, ερμηνευτική κατάσταση της ύπαρξης

Πίστη ως τρόπος γνώσης: γνώση εαυτού, κόσμου σε αναφορά με την ύψιστη υπερβατική και οντολογική πραγματικότητα

5. Τα στάδια της πίστης κατά τον J. Fowler

Έξι βαθμίδες πίστης, που δεν είναι υποχρεωτικό να είναι μόνο θρησκευτική:

Μηδενική: «Πρώτη πίστη», προλογική (προγλωσσική). Βάση: οικειότητα, που το παιδί συναντά στα άλλα πρόσωπα

Πρώτη: «Διαισθητική πίστη», πίστη στην εξωτερική πραγματικότητα χωρίς καθοδήγηση λογικής

Δεύτερη: «Μυθολογική, στηριγμένη στον λόγο πίστη»: σημαντικός ρόλος μυθικών ιστοριών και συμβόλων, προσφερόμενα στο παιδιά από το περιβάλλον

Λόγω συγκεκριμένης σκέψης το παιδί αδυνατεί να καταλάβει βαθύτερη σημασία συμβόλου

>> Εικόνα Θεού: ανθρωπομορφική

Τρίτη: «Συμβατική πίστη», όχι προσωπική, αλλά δανεισμένη από τους γύρω, χωρίς ιδιαίτερο προβληματισμό

Τέταρτη: «Προσωπική πίστη», στηρίζεται και πηγάζει μέσα από έναν ενσυνείδητο εκτεταμένο προσωπικό προβληματισμό

Πέμπτη: «Συνδετική πίστη», αποτέλεσμα διαλεκτικής ανάλυσης πραγματικότητας της προηγούμενης βαθμίδας

Περιέχει βασικές απαντήσεις («τι είναι αληθινό;»), δέχεται σχετικότητα αλήθειας διαφόρων παραδόσεων

Έκτη: «παγκόσμια πίστη», σε μεγάλες μορφές ανθρωπότητας (π. χ. Γκάντι, Μάρτιν Λούθερ Κινγκ κλπ.):

Παραμερισμός αυτοσυντήρησης στο πνεύμα απόλυτης αγάπης και δικαιοσύνης

Χρονικά όρια βαθμίδων δεν μπορούν να καθοριστούν επακριβώς, ακολουθούν αύξηση ηλικίας ανθρώπων

Προβολή καθολικότητας και δυναμικής της πίστης, που είναι αποχρωματισμένη θεολογικά, διότι αρνήθηκε να συμπεριλάβει στην έρευνά του για την πίστη την επίδραση που η θρησκευτική παράδοση ασκεί στον άνθρωπο

Παράβλεψη εξωτερικών πηγών τροφοδοσίας της γνωστικής λειτουργίας πίστης, αδιαφορία για ρόλο περιεχομένου διαφόρων θρησκείων στη διαμόρφωση γνωσιολογικού και αξιολογικού προσανατολισμού του ανθρώπου

Απολυτοποίηση έννοιας πίστης ως αξία καθαυτή, περιορισμός εύρους δυνατοτήτων θρησκευτικής πίστης

Στοιχεία της Ψυχολογίας παιδιού και εφήβου

Μέρος Β΄

Κεφάλαιο Β΄

3. Η Γνωστική Ψυχολογία και η ηθική και θρησκευτική εξέλιξη του ανθρώπου
στ) Ο J. Fowler και η ανάπτυξη της θρησκευτικής πίστης

5. Τα στάδια της πίστης κατά τον J. Fowler

Πίστη: καθολικό φαινόμενο χωρίς εξαρτήσεις από περιεχόμενο θρησκευτικών ή άλλων διδασκαλιών

Ανάπτυξη πίστης: μάλλον ατομικό φαινόμενο, οφειλόμενο σε νοητικές και ψυχοκοινωνικές διεργασίες και μεταβολές, που σχετίζονται κυρίως με την προσαρμοστικότητα ατόμου στο πολιτισμικό περιβάλλον

Σχετικοποίηση περιεχομένου θρησκειών, αναγωγή πίστης σε απόλυτο ρυθμιστικό παράγοντα

Πίστη: υπόθεση σχέσης και αλληλεπίδρασης ατόμων, επίσης πίστη = φαντασία: διαμορφώνει μία διαισθαντική εικόνα ενός απόλυτου περιβάλλοντος

Φαντασιακή διάσταση δυναμική και συνεχώς εξελισσόμενη

Παραδέχεται μία ύψιστη υπερβατική πραγματικότητα, από την οποία ο άνθρωπος εξαρτάται